

**НАЗВИ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ ЯК ОСОБЛИВИЙ
ТИП ДЕРИВАЦІЙНОЇ БАЗИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ
(на матеріалі української та російської мов)**

пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр “Академия”, 2004. – 304 с.

4. Педагогічна соціологія / В. Болгаріна та ін. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1998. – 144 с.

5. Ушинский К. Собрание сочинений: В XI т. – Москва-Ленинград: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1947. – Т.2. – С. 557.

6. Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку ХХІ століття: Монографія / Серія “Модернізація вищої освіти: світоглядно-педагогічні проблеми”. – К.: Педагогічна думка, 2007. – 352 с.

7. Фіцула М.М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2002. – 528 с. (Альма-матер).

Стаття надійшла до редакції 27.02.2010

УДК 811.161.2

Алла Смерчко, кандидат філологічних наук, професор кафедри слов'янських мов
Олена Куцик, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри слов'янських мов
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

**НАЗВИ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ ЯК ОСОБЛИВИЙ
ТИП ДЕРИВАЦІЙНОЇ БАЗИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ
(на матеріалі української та російської мов)**

У статті досліджуються особливості функціонування фразеологічних одиниць (ФО), які виникли на основі назв творів літератури та мистецтва, що являють собою один з типів дериваційних баз. Схарактеризовано семантичні групи крилатих висловів, які походять з назв художніх творів. Доведено, що вони становлять значну частину будь-якої мови і мають велику пізнавальну цінність.

Ключові слова: дериваційна база, фразеологізм, фразеологічна одиниця (ФО), крилаті вислови, семантична група.

В статье исследуются особенности функционирования фразеологических единиц (ФЕ), которые возникли на основе названий произведений литературы и искусства, которые являют собой один из типов деривационных баз. Схарактеризовано семантические группы крылатых высказываний, которые происходят из названий художественных произведений. Доказано, что они составляют значительную часть любой речи и имеют большую познавательную ценность.

Ключевые слова: деривационная база, фразеологизм, фразеологическая единица (ФЕ), крылатые высказывания, семантическая группа.

The features of functioning of phraseology units (PU), which arose up on the basis of the names of works of literature and arts which show by itself one of types of derivation bases, are probed in the article. Description semantic groups of the winged utterances which take a place from the names of artistic works. It is proved that they make considerable part of any speech and have a large cognitive value.

Key words: derivation base, phraseological unit, phraseology unit (PU), winged utterances, semantic group.

Постановка проблеми. Процеси фразотворення є тією проблемою, яка завжди цікавила мовознавців і всіх аматорів словесності. Крилаті вислови як різновид фразеологізмів згідно широкого розуміння фразеології і як потенційна можливість творення власне фразеологічних одиниць є найбагатшим джерелом країнознавчих відомостей і загальнокультурних цінностей. Це й зумовило вибір теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фразеографічна практика протягом останніх років свідчить про те, що крилаті вислови є об'єктом зацікавлення багатьох учених. Серед таких видань – “Крылатые фразы наших дней” [6], “Усі крилаті вислови, прислів'я, приказки, загадки”,

укладені Н.В. Кургановою [12], “Українська афористика Х – XV ст.” [11] та ін. Проте в сучасному мовознавстві бракує спеціальних досліджень, присвячених лексико-семантичному аналізу крилатих висловів, тим паче в зібраному плані. Зовсім відсутні праці, предметом дослідження яких були б фразеологізми з дериваційною базою – назвами художніх творів.

Мета розвідки полягає у визначенні основного складу фразеологізмів що, походять з назв художніх творів у двох досліджуваних мовах, як окремого типу стійких словесних комплексів, у висвітлюванні їх лінгвістичних та культурологічних особливостей.

Виклад основного матеріалу. Поняття дериваційна база міцно ввійшло в науковий побут

НАЗВИ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ ЯК ОСОБЛИВИЙ ТИП ДЕРИВАЦІЙНОЇ БАЗИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ (на матеріалі української та російської мов)

після виходу монографії Ю.А. Гвоздарьова "Основы русского фразообразования" (1977). Автор виокремлює п'ять типів дериваційних баз: 1) окремі слова; 2) змінні (вільні) словосполучення або сполучення слів, що регулярно повторюються у мові; 3) прислів'я; 4) ФО власної мови; 5) іншомовний матеріал (ФО інших мов) [3, 58–126].

Варто зазначити, що їхня кількість не є постійною й незмінною величиною. Так, відомий український фразеолог М.Т. Демський деталізував ці типи, доповнивши їх ще трьома: утворенням ФО на базі речень, на базі вільних синтаксичних конструкцій і на базі анекдотів, небилиць, казок [4, 34–36, 42, 46–48].

Аналіз багатого фактичного матеріалу, в тому числі й цілого ряду фразеологічних інновацій середини 80–90-х років ХХ століття й початку ХХІ століття, дозволяє виділити в окремий тип дериваційної бази назви творів літератури й мистецтва.

У порівнянні з крилатими висловами, що є цитатами з творів художньої літератури або влучними виразними висловлюваннями відомих особистостей, фразеологізми, які виникли на базі назв художніх творів, вирізняються рядом ознак:

- по-перше, фразеологізми-назви не втрачають зв'язок (за рідкісним винятком) з першоджерелом: у свідомості індивідуума закріплюються відомості й про жанр твору й про його автора;

- по-друге (і це впливає з першого), вони мають більше емотивне й інтелектуальне навантаження, тому що виражають світогляд автора і його ставлення до того, що вони акумулюють;

- по-третє, досліджувані фразеологізми, що виступають ідейним та емоційним ключем до змісту художнього твору, позначають конгломерат явищ і ситуацій як якесь нове ціле, що утворилося в результаті складної різнобічної детермінації;

- по-четверте, фразеологізми-назви, походячи з власне національного джерела, переважно стають одиницями фразеологічних систем декількох соціумів (особливо споріднених), що зумовлюється різного роду контактами: культурними, історичними, економічними, мовними, а також завдяки (це стосується фразеологічних інновацій останніх десятиліть) мас-медіа, і насамперед – телебаченню. Так, у 80-х роках ХХ століття в російській, українській і білоруській мовах з'явилися стійкі вислови: *віднесені вітром* // *унесенные ветром* (характеристика осіб); *Багаті теж плачуть* // *Богатые тоже плачут*; *Місце зустрічі змінити не можна* // *Место встречи изменить нельзя* (характеристика певних ситуацій) після

перегляду відповідних кінофільмів і телесеріалів. Їхньому становленню як усталених одиниць мови насамперед сприяли засоби масової інформації: телебачення, радіо, преса. І в російській, і в українській мовах кількість ФО, які походять з назв художніх і публіцистичних творів, досить значна, а їхня пізнавальна цінність – величезна.

Досліджувані фразеологізми являють собою широку мозаїчну картину в ідеографічному плані. Передусім виокремлюється значне коло усталених зворотів, що виражають соціальне розшарування суспільства, соціальний статус людини в ньому: *принц і жебрак* // *принц и нищий*; *вовки і вівці* // *волки и овцы*; *вовк і ягня* // *волк и ягнёнок*; *принижені й ображені* // *униженные и оскорблённые*; *бідні люди* // *бедные люди*; *бідна Ліза* // *бедная Лиза*; *на дні* // *на дне*; *принцеса на горошині* // *принцесса на горошине*.

Сюди ж належить група ФО, певною мірою пов'язана з назвою людини за соціальним станом, а також за професією, які однак слугують символічним позначенням властивостей і якостей особи, що дозволяє включати їх не лише до згаданої групи, але й до інших ідеографічних рубрик. До них належать такі фразеологізми: *король Лір* // *король Лир* – про особу, що погано розбирається в людях і яка тому стала жертвою віроломства своїх близьких; *унтер Пришибеев* // *унтер Пришибеев* – про людину, яка дозволяє собі грубо втручатися в чужі справи завдяки колишньому офіційному становищу [1, 356; 5, 335]; *вчитель словесності* // *учитель словесности* – глузлива характеристика вчителів мови й літератури, які дотримуються сухого викладу матеріалу підручника; *подпоручик Кижє* – про непорозуміння, помилку, що призвела до обману; про когось неіснуючого, нереального; *Мещанин во дворянстве* – про людину-вискокчу, про марнолюбну людину; *три мушкетери* // *три мушкетёра* – про вірність, чоловічу дружбу; *граф Монтекристо* – про таємничу багату особистість; *доктор Айболит* – про доброго лікаря, цілителя. На професію людини вказує також крилатий вислів перифрастичного характеру *труженики моря*, тобто моряки, рибалки.

Окрему групу становлять крилаті вислови, що характеризують людину, людей, які потрапили у вир соціальних потрясінь: *віднесені вітром* // *унесенные ветром*; *рождєнніе бурей*.

Нечисленною є група ФО, що характеризують людину, яка опинилась у незвичайному місці, в якій-небудь важкій або незвичайній ситуації: *Аліса в країні чудес (чарів)* // *Алиса в стране чудес*;

НАЗВИ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ ЯК ОСОБЛИВИЙ ТИП ДЕРИВАЦІЙНОЇ БАЗИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ (на матеріалі української та російської мов)

між молотом і ковадлом // между молотом и наковальней; Свій серед чужих, чужий серед своїх // Свой среди чужих, чужой среди своих; Иван Васильевич меняет профессию; Місце зустрічі змінити не можна // Место встречи изменить нельзя, а також його модифікація, що іноді застосовується в мас-медіа – Місце зустрічі можна змінити, що свідчить про крилатість вихідного вислову, хоча він ще не зафіксований у довідковій літературі.

Значну групу утворюють ФО на позначення особливостей психічного складу людини, зумовленого ним ставлення до реальної дійсності, її сприйняття: *людина в футлярі // человек в футляре* – про людину, що боїться всіляких нововведень, крутих змін; *карась-ідеаліст // карась-идеалист* – про людину, що ідеалізує навколишню дійсність, не розуміючи реального стану речей. Фразеологізм *вяленая вошла* означає людину, яка в’яло сприймає дійсність, не обтяжену думками, почуттями, сумлінням; інше значення – “дуже худа, виснажена людина” – екстраполіює вислів до рубрики “зовнішній вигляд людини”. Продовжимо цей ряд: *каяття Магдалини // кающаяся Магдалина* – про жінку, а також взагалі про осіб, що спокутували свої гріхи (вислів пов’язаний з назвами полотен італійських живописців Тиціана, Корреджіо, Гвидо Ренні, які популяризували образ євангельського каяття Магдалини [Марко, 16, 9; Лука, 7, 37–38,82], [1, 162]; *скупий лицар // скупой рыцарь* – про скнару; *возмутитель спокойствия* – образна характеристика людини, що повстала проти проявів соціальної несправедливості, а також – про неспокійну, непосидючу людину, яка не дає спокою всім оточуючим; *вождь краснокожих // вождь краснокожих* – про хлопця-паливоду, готового на будь-які пустощі; *вершник без головы // всадник без головы* – слугує символічним позначенням відсутності здорового глузду в кого-небудь.

З досліджуваною групою дотичні усталені звороти, що характеризують ставлення людей до інших людей та одне до одного: *зогуля і півень // кукушка и петух* – про людей, що вихваляють одне одного; *стрекоза и муравей* – символи ледаря й трудівника, який вважає, що не слід допомагати ледарям; *осел і соловейко // осёл и соловей* – про невігласів, що судять таланти, і про таланти, не оцінені належно; *приборкання непокірної // укрощение строптивой* – про насильницькі міри, спрямовані на втихомирення кого-небудь, на перевиховання важких характерів [1, 352]; *ну, постривай! // ну, погоди!*

Ще одну групу утворюють крилаті вислови, що позначають:

а) соціальну оцінку людини: *Дон-Жуан; Дон Кихот Ламанцький // Дон Кихот Ламанчский* [5, 317; 1, 105; 10, 174]; *фарбований лис; лис Микита; бридке каченя // гадкий утёнок* [1, 69]; *герой нашего времени; гуттаперчевый мальчик* – про дуже гнучку, пластичну людину; *собака на сні // собака на сене; дикий помещик* – про грубу неприборкану людину, самодура; *царівна Несміяна // царевна Несмеяна* – про тиху, скромну людину; *серпанкова панянка // кисейная барышня* – про манірну, тендітну дівчину з обмеженим кругозором, а також взагалі про людину, не пристосовану до життя, до суворості дійсності; *людина дощу // человек дождя* – про того, для кого негода, будь-які некомфортні умови – його стихія, в якій він почувається як риба у воді; також вживається для передачі характеру людини стриманої, трішки сумної, не дуже життєрадісної; *корабель дурнів // корабль дураков* – про компанію дурнів, ледарів, що мріють про легке життя; *людина-невидимка // человек-невидимка; мертві душі // мёртвые души* [1, 201–202; 5, 334]; *люди з чистим сумлінням // люди с чистой совестью; Моцарт і Сольєрі // Моцарт и Сольери* [5, 329]; *джентльмени удачі // джентльмены удачи* – про декласовані елементи; *недреманное око* – про “пильного спостерігача”; *Робінзон Крузо // Робинзон Крузо; лицар на годину // рыцарь на час* – про людину, що живе шляхетними поривами, але яка не здатна до тривалої боротьби, діяльності [1, 364]; *слуга двох панів // слуга двух господ* – оцінка людини – дворушника [6, 24]. Сюди також належать ФО: *возмутитель спокойствия, унтер Пришибеев* і багато інших з попередніх рубрик, у значенні яких є присутня оцінювальна сема. Підкреслимо, що ті самі крилаті вислови, залежно від ракурсу їхнього дослідження можуть водночас належати до кількох груп;

б) оцінка вчинків та дій людини: *что такое хорошо и что такое плохо; за того хлопця // за того парня* – перифрастичне найменування загиблих на війні, а також відсутніх, пов’язане з піснею М. Фрадкіна на вірші Р. Рождественського; *і один у полі воїн // и один в поле воин* [1, 441]; *злочин і кара // преступление и наказание; школа лихослів’я // школа злословия* – про збіговисько пліткарів, лицемірів, заздрісників; *барские затеи* – про людину-самодура, що домагається виконання своїх примх; вживається в значенні “нерозумні, нездійсненні бажання й примхи кого-небудь”;

в) оцінка станів і ситуацій, у яких опиняється людина: *війна і мир // война и мир; війна світів;*

НАЗВИ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ ЯК ОСОБЛИВИЙ ТИП ДЕРИВАЦІЙНОЇ БАЗИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ (на матеріалі української та російської мов)

в бій ідуть самі діди // в бой идут одни старики; багаті також плачуть // богатые тоже плачут; наказано вижити // приказано выжить. Як характерологічне позначення ситуації, в якій відбувається ряд несподіванок, вживається вислів *божевільний день, або одруження Фігаро // безумный день, или женитьба Фигаро; лошадиная фамилия* – про ситуацію, коли хто-небудь, намагаючись згадати якесь слово, опиняється в стані чехівського героя; *много шума из ничего; украдене щастя // украденное счастье.*

Як підрозряд досліджуваної групи виокремлюються ФО, що характеризують ставлення індивідуума й соціуму до праці, до процесу творення: *понедельник начинается в субботу; завтра начинается сегодня.*

Окремо можна згрупувати на позначення неузгодженості в діях людей, якого-небудь колективу: *лебідь, щука і рак // лебедь, щука и рак.*

З характеристикою людини пов'язана також група усталених словесних комплексів, пов'язаних із зовнішністю людини: *синя борода // синяя борода; червона шапочка / червоний капелюх // красная шапочка; кам'яний господар // каменный гость* – уживається в значенні “страшний гість”, а також жартома застосовується до людей, що міцно, до болю потискають комусь руку, а також до тих, хто зберігає мовчання [1, 158]. До цієї самої групи в значенні “хвора, фізично виснажена людина” належить крилатий вислів *живий труп // живой труп*, який вживається ще й у значенні “морально спустошена людина” [1, 121]. Об'єднані загальною семантичною ознакою “зовнішній вигляд”, досліджувані ФО різняться своєю символічною семантикою, а їхнім ідентифікатором і класифікатором виступають конкретні зовнішні дані людини.

Фразеологізми, що виникли на базі назв художніх творів, меншою мірою пов'язані з позначенням яких-небудь понять, наприклад: *луч света в тёмном царстве* – що-небудь добре, гарне, світле; *момент істини // момент истины; наука перемагати // наука побеждать; ярмарок марнославства // ярмарка тщеславия; звичайна історія* – характеристика шаблонних життєвих або психологічних ситуацій; *бенкет під час чуми // пир во время чумы* – веселе, безтурботне життя під час якоїсь біди, що захопила ціле суспільство; *путівка у життя // путёвка в жизнь; скандал в благородном семействе; дем'янова юшка // демьянова уха* [4, 63]; *втрачені ілюзії // утраченные иллюзии.*

До цієї самої групи належать ще й такі вислови, як: *людська комедія // человеческая комедия*, які позначають сукупність людських пороків; *тіні забутих предків; Борислав сміється; оптимістична трагедія* [7, 251]; *плоды просвещения.*

Окрему семантичну групу утворюють крилаті вислови, що являють собою сакраментальні питання на кшталт *хто винний? // кто виноват? та що робити? // что делать?*

Як свідчить аналіз фактичного матеріалу, багато крилатих висловів, які виникли на базі заголовків, розвинули символічне значення – сукупність усталених уявлень у свідомості соціуму, що закріпилося за певним словесним комплексом.

Так, символом палко закоханих стали *Ромео і Джульєтта; Тристан та Ізольда; Майстер і Маргарита*. Символом любові до братів наших менших слугує вислів *маленький принц // маленький принц*; символом всеобізнаності, всебачення, символом щастя є *синій птах // синяя птица*; символом романтичних піднесених мрій – *червоні вітрила // алые паруса*; символом порожніх, марних мрій, фантастичних, нездійснених планів – *повітряні замки // воздушные замки*; символом нездійснених мрій – *втрачені ілюзії // утраченные иллюзии*; символом поверхневих спостережень, поверхневих знань і уявлень про щось став вислів *галопо по європах // галопом по европам*; як символ двох поколінь, що конфліктують між собою або є органічно пов'язаними, як символ антагонізму старого й нового сприймається сполучення *батьки і діти // отцы и дети*. Що стосується надмірних воєнних амбіцій, чи війн і конфліктів, які точаться з використанням найновіших військових технологій, техніки, зброї, то їх словесним символом став вислів *зоряні війни // звёздные войны; війна світів // война миров*. Символом гноблення, поневолювання народів, трудящих є вислів *залізна п'ята // железная пята*; символом неуцтва, самодурства, політичної й культурної відсталості виступає вислів *темне царство // тёмное царство*. Дещо змінилася й символіка вислову *влада темряви // власть тьмы*, інваріант якого знаходимо у Євангелії [Лука, 22, 52 – 53], який був переосмислений Л.М. Толстим і набув крилатості після опублікування драми “Влада тьмы”. У значенні “засилля неуцтва, відсталості, безкультур'я” він зафіксований у ряді російських і українських словників [1, 53]. Автори “Опыта этимологического словаря...” додають ще один елемент значення – “влада реакції” [8, 28]. У

НАЗВИ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ ЯК ОСОБЛИВИЙ ТИП ДЕРИВАЦІЙНОЇ БАЗИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ (на матеріалі української та російської мов)

словнику А.П. Ходасової вислів *влада темряви* подається зі значенням “злиття корумпованої влади зі злочинністю, безпросвітність сучасного стану людства” [6, 83]. Актуальним у наш час став вислів *влада землі*, що символізує залежність людей, пов’язаних із землею, від землеробської праці [1, 52; 6, 82]. Як символ чогось казкового, незвичайно прекрасного, чудового, неймовірного вживається добре відомий в обох мовах вислів *тисяча і одна ніч / / тисяча і одна ніч* [1, 350; 5, 301 – 302; 6, 498]; а як символ щастя, досягнення бажаного – *золотий ключик // золотой ключик*; а ось символом прагнення щастя, символом волі став вислів, створений М.Ю. Лермонтовим, – *белеет парус одинокий*. Символом чистоти, незаплямованості вважається *білий одяг // белые одежды*. Символом гуманізму слугує назва книги Антуана де Сент-Екзюпері “*Terre des hommes*” – *земля людей*. Символом приходу весни, пробудження природи є вислів *зелений гомін // зелёный шум*.

У численному колі досліджуваних фразеологізмів особливе місце посідають фразеологічні вирази (в трактуванні М.М. Шанського), які набули додаткового значеннєвого навантаження й широкого поширення в результаті використання їх як назв художніх творів. До таких належать вирази: *куди ідеш // куда идёшь?* (латинське *Quo vadis?*, старослов’янське *камо грядеши?*, яке походить з Євангелія від Іоанна [13, 36] і яке стало широко відомим після виходу у світ роману Г. Сенкевича “*Quo vadis?*”). Мовою оригіналу воно звучить у літературних творах О. Купріна, К. Батюшкова, А. Луначарського, Анни Ахматової, П. Боборикіна та ін. [2, 677 – 678]. Латинський вислів *ferro et igni* (або *igni et ferro*) – залізом і вогнем // *железом и огнём (огнём и мечом)* пов’язаний з іменем Гіппократа; широко відомим вислів став також після появи роману Г. Сенкевича “*Ogniem i mieczem*” (“Вогнем і мечем”) [2, 273; 9, 95]. З назвою трилогії О.М. Толстого асоціюється вислів *ходіння по муках // хождение по мукам* [1, 367].

Висновки. Як свідчить зібраний матеріал, досліджувані фразеологізми є неоднорідними в семантико-тематичному плані і в структурному відношенні; найпоширенішими є організовані у формі словосполучення або сполучення слів, найменш поширеними – за структурою речення. В історико-генетичному плані одні з них існують десятки років, інші виникли порівняно нещодавно й не зафіксовані в словниках; вони зберігають відтінок новизни, відтінок сучасності; одні з них виникли на власному мовному ґрунті, інші –

являють собою запозичений продукт взаємозв’язків різних культур. Переважна більшість аналізованих крилатих висловів зберегла зв’язок із джерелом, і лише незначна їх частина його втратила. Показником останнього є фіксація таких словесних комплексів у багатьох фразеологічних словниках непареміологічного типу української й російської мов.

1. Ашукин Н.С. Ашукина М.Г. Крылатые слова: Литературные цитаты: Образные выражения. – 4-е изд., доп. – М.: Худож. лит., 1988. – 528 с.

2. Бабичев Н.Т., Боровский Я.М. Словарь латинских крылатых слов. – М.: Рус. яз., 1982. – 959 с.

3. Гвоздарёв Ю.А. Основы русского фразеобразования. – Ростов н/Д: Изд-во Ростовск. ун-та, 1977. – 184 с.

4. Демський М.Т. Українські фраземи й особливості їх творення. – Львів – Краків – Паріж: Просвіта, 1994. – 64 с.

5. Коваль А.П. Слово про слово. – Київ: Рад. шк., 1986. – 384 с.

6. Крылатые фразы наших дней. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 1999. – 576 с.

7. Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму. – Київ: Рад. шк., 1988. – 279 с.

8. Шанский Н.М., Зимин В.И., Филиппов А.В. Опыт этимологического словаря русской фразеологии. – М.: Рус. яз., 1987. – 240 с.

9. Яреценко А.Т., Бездітко В.Г., Козир О.В. Сучасний фразеологічний словник української мови. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. – 840 с.

Стаття надійшла до редакції 05.02.2010

Джерела мудрості

“Справа за яку боролись замучені, їхні ідеї за вільну, незалежну Україну восторжествують, їхні світлі думи про життя і волю українського народу стануть ідеалом сьогоднішніх і пройдеших поколінь”.

Степан Давимука
професор, доктор економічних наук

